

**ІНФІНІТЫЎ ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОВАХ:
ПАХОДЖАННЕ, АСАБЛІВАСЦІ ФУНКЦЫЯНАВАННЯ**

У сістэме дзеяслоўных форм ва ўсходнеславянскіх мовах асаблівае месца належыць інфінітыву. Сярод іншых спрагальных і скланяльных форм інфінітыў вылучаецца сваёй семантыкай, у якой заўважаюцца катэгорыяльныя прыметы дзеяслова і імені. Звычайна дадзеная форма выкарыстоўваецца для абазначэння дзеяння, працэсуальнага стану безадносна да пэўнага прадмета ці асобы, часу, рэальнасці або ірэальнасці. Але ў выказванні інфінітыў з'яўляецца адным са сродкаў афармлення яго шматлікіх мадальных, трывальных, часавых характарыстык [1, с. 60]. Як справядліва падкрэслівае Г.А. Золатава, слоўнікаявая форма інфінітыва называе дзеянне безадносна да яго суб'ектнага і мадальнага значэння. «У маўленні ж з дапамогай лексіка-сінтаксічных сродкаў ці канструктыўна-сінтаксіч-

ных (пры падтрымцы інтанацыі) інфінітыў заўсёды абазначае мадальна-афарбаванае дзеянне» [2, с. 46].

Адметнае месца і семантика інфінітыва ў пэўнай ступені абумоўлены яго паходжаннем. Гісторыкі мовы мяркуюць, што інфінітыў з'яўляецца не дзеяслоўнай, а іменнай формай. Славянскі інфінітыў — гэта тая граматычная катэгорыя, утварэнне якой у шэрагу індаеўрапейскіх моў было значным крокам у напрамку да адцягненасці мыслення [3, с. 108]. Утварыўся інфінітыў яшчэ ў праславянскую эпоху ад дзеяслоўнай асновы шляхам далучэння суфікса *t, якому было ўласціва значэнне працэсуальнасці, і аформіўся з дапамогай канчатка *ei. Такім чынам, інфінітыў — гэта застылая форма аддзеяслоўнага назоўніка давальнага склону, што змяняўся паводле старажытнага тыпу скланення з асновай на *ī. Па словах А.М. Пяшкоўскага, неазначальная форма ўяўляе сабой ізаляваны склон дзеяслоўных назоўнікаў жаночага роду на -ть, -ць, якія страцілі ўсе свае іншыя склоны [4, с. 141–142]. Прычым ад іншых форм назоўніка інфінітыў адасобіўся яшчэ ў дагістарычны перыяд.

Сведчаннем іменнага паходжання інфінітыва з'яўляецца наяўнасць слоў-амонімаў, што ўжываюцца ў сучасных славянскіх мовах. Параўнаем, напрыклад, у беларускай мове: *знаць* 'вышэйшая арыстакратычная частка грамадства' і *знаць* 'ведаць'; у рускай мове: *течь* 'цячы, ліцца бесперапыннай плыню' і *течь* 'прабоіна', *пропасть* 'знікнуць' і *пропасть* 'стромкі абрыў, бездань'; у польскай мове: *рес* 'пячы, смажыць, гатаваць' і *рес* 'каменнае ці цаглянае або металічнае збудаванне, шляхам награвання якога ацяпляюць памяшканне, гатуюць ежу' і пад. Генетычная блізкасць інфінітыва з іменнымі часцінамі мовы выяўляецца і ў яго сінтаксічных сувязях: у сказе інфінітыў нярэдка выконвае ролю дзейніка, дапаўнення, недапасаванага азначэння або акалічнасці мэты, як частка састаўнога дзеяслоўнага выказніка інфінітыў выкарыстоўваецца толькі ў спалучэнні са спрагальнай формай дзеяслова.

Далейшае развіццё формы інфінітыва звязана са стратай яго іменных асаблівасцей (знікненнем формы давальнага склону) і паступовым уцягваннем у сістэму дзеяслоўных форм (набыццём катэгорый трывання і стану).

Тая акалічнасць, што інфінітыў па паходжанні з'яўляецца не дзеяслоўнай, а іменнай формай, у пэўнай ступені прадвызначыла яго статус у сістэме лексіка-граматычных разрадаў слоў. Яшчэ аўтары старажытных славянскіх граматык падкрэслівалі асобае месца інфінітыва сярод іншых часцін мовы. Згаданая форма не ўваходзіла ў кола дзеяслоўных форм і кваліфікавалася даследчыкамі як «неопределенное наклонение», «отглаголие» і г. д. Прадстаўнікі Маскоўскай лінгвістычнай школы разглядалі інфінітыў як асобную часціну мовы. Іншага меркавання прытрымліваліся прыхільнікі Казанскай лінгвістычнай школы, якія падкрэслівалі, што інфінітыў — гэта асноўная, зыходная форма дзеяслова, інакш кажучы, дзеяслоўны намінатыў.

Яшчэ ў дапісьмовы перыяд інфінітыў зведаў шэраг змен, абумоўленых дзеяннем законаў, якімі вызначалася складовая структура слова. Так, у

перыяд праславянскай мовы-асновы формы інфінітыва, аснова якіх заканчвалася на зычныя гукі [**d*] або [**t*], змяніліся ў выніку працэсу дысіміляцыі па спосабе ўтварэння: былыя групы зычных гукаў **-dt-*, **-tt-*, наяўнасць якіх у межах аднаго склада пярэчыла закону адкрытага склада, перайшлі ў спалучэнне *-st-*. Пакажам дзеля прыкладу: **metti* → *mesti*, **pletti* → *plesti*, **kladti* → *klatti* → *klasti*, **pradti* → *pratti* → *prasti* і інш. У пазнейшы час па аналогіі з разгледжанымі формамі гук [с] развіўся і ў аснове інфінітываў накшталт *клясти*, *грести* (старажытныя ўсходнеславянскія *клати*, *грети*). У сучасных беларускай і рускай мовах у форме інфінітыва *клясці* (руск. *клясть*) згаданы гук захаваўся. Форма *грести* з'яўляецца лексічнай нормай рускай мовы. Гук [п], што выяўляецца ў структуры сучаснага беларускага інфінітыва *грэбці*, узыходзіць яшчэ да старажытнага гука [**b*], які мела праславянская форма **grebti*. У выніку дзейнасці закона адкрытага склада група зычных гукаў [**bt*] спрашчалася. Такім чынам, на месцы былой праславянскай формы **grebti* ва ўсходнеславянскіх гаворках ужо ў дапісьмовы перыяд утварылася *грети*.

Пэўныя змены ў гукавой і марфемнай структуры інфінітыва былі выкліканы і дзеяннем закона складовага сінгарманізму. Працэсам першай дыстантнай палаталізацыі абумоўлены змяненні, якія адбыліся ў формах інфінітыва, што ў праславянскай мове мелі аснову на заднеязычны гук [**g*] або [**k*]. У большасці гаворак, якія леглі ў аснову сучасных усходнеславянскіх моў, спалучэнні **-gt-*, **-kt-* у пазіцыі перад галосным гукам пярэдняй зоны ўтварэння [**i*] асіміляваліся мяккім шыпячым гукам [ч']. У выніку спрадвечных форм інфінітыва з фіналямі **-gti*, **-kti* пераўтварыліся ў формы, што сталі заканчвацца на *-чи*. Напрыклад: **sekti* → *сечи*, **tekti* → *течи*, **mogti* → *мочи*, **stergti* → *стеречи*, **strigti* → *стричи*, **bergti* → *беречи* і г. д. Старажытнарускія пісьмовыя крыніцы фіксуюць формы інфінітыва тыпу *волочи*, *речи*, *жечи*, *лечи* і пад. «Аднак гэтыя формы аказаліся няўстойлівымі ў гісторыі ўсходнеславянскіх моў, прычым іх фанетыка-марфалагічнае аблічча вызначалася акцэнталагічнымі фактарамі і ўздзеяннем неінфінітыўных асноў» [5, с. 316].

Значна большай актыўнасцю вызначалася выкарыстанне інфінітыва на *-чи* ў помніках старабеларускага пісьменства розных жанраў: тож *ѿбиды постеречи* (Грамата рыжан да віцебскага князя Міхаіла Канстанцінавіча каля 1300 года), *помочи* служебніку (Скарга навадворскага папа Клімента на навадворскага намесніка Геца), кнігі *ѿриеновы исжечи* хотели (Аповесць аб трох каралях-валхвах), мыслили *побѣчи* въ свою землю (Александрыя канца XV ст.) і г. д. У рускай мове ў далейшай гісторыі функцыянавання форм інфінітыва на *-чи* адбылася рэдукцыя канцавога ненацісканога галоснага гука: *стеречь*, *жечь*, *сечь*, *печь* і інш. Падобныя формы, толькі з цвёрдым шыпячым на канцы (а зацвярдзенне шыпячага гука адбылося ўжо ў перыяд самастойнага развіцця старажытнай беларускай мовы), уласцівы асобным сучасным гаворкам Віцебскай і Магілёўскай абласцей (*печ*, *сеч*, *тоўч*, *памоч*). Апрача таго, у гаворках усходніх раёнаў названых абласцей выкарыстоўваюцца формы тыпу

стрыжч, бежч, у аснове якіх нефанетычным шляхам развіўся шыпячы гук.

У большасці выпадкаў у мове беларускай народнасці ў формах інфінітыва з фіналлю *-чи* па аналогіі з асабовымі формамі дзеясловаў адбылося ўзнаўленне заднеязычнага гукa. Параўнаем: *пекчы, секчы, стрыгчы, берагчы, сцерагчы* і пад. (на узор *пяку, сяку, стрыгу, берагу, сцерагу*). Заўважана, што ў сучасных беларускіх гаворках у формах інфінітыва такога тыпу націск можа прыпадаць як на суфікс *-чы*, так і на аснову (*пéкчы і пячý, цéкчы і цячý*).

Ва ўкраінскай мове граматычным паказчыкам неазначальнай формы дзеяслова выступае суфікс *-ти* (радзей у мове мастацкай літаратуры, фальклору ўжываецца варыянт *-ть*). Дадзены суфікс маюць і формы інфінітыва, аснова якіх заканчваецца на заднеязычны гук. Напрыклад: *берегти, могти, лягти, пекти, стерегти, сікти*. У паўночных і паўднёва-заходніх украінскіх гаворках побач са згаданымі формамі спарадычна функцыянуюць формы з фіналлю *-чи*: *бере(г)чи, сі(к)чи, помо(г)чи*.

Формы інфінітыва нахштальт літаратурных украінскіх *берегти, пекти*, у структуры якіх выяўлены спалучэнні *-гт-*, *-кт-*, зафіксаваны і ў беларускіх гаворках. Так, у гаворках Гомельскай і ўсходняй часткі Брэсцкай абласцей сустракаем інфінітыў тыпу *стрыгці, сцерагці, намагці, запрэгці, пяці* і інш. [6, с. 102] На нашу думку, падобныя формы з'яўляюцца старажытнымі. Верагодна, яны захаваліся ў гаворках яшчэ з часоў праславянскай мовы-асновы, зведаўшы ў далейшым развіцці толькі фанетычныя змены. У беларускіх гаворках, напрыклад, у гукавой структуры такіх форм адлюстроўваюцца працэс пераходу *л → ў*, аканне, цеканне, асіміляцыйныя з'явы па мяккасці або глухасці: *таўкці́, с'экці́, махці́, стрыхці́, б'эхці́, дапамахці́* і г. д. Захаванне падобных форм, магчыма, можна растлумачыць тым, што к часу, калі адбывалася змяненне спалучэнняў **-gti, *-kti* перыяд праславянскага адзінства ўжо завяршыўся. На гэтым этапе развіцця праславянская мова была прадстаўлена асобнымі дыялектамі, кожны з якіх мог мець свае адметныя накірункі развіцця. Якраз пра гэта яскрава сведчыць матэрыял сучасных усходнеславянскіх літаратурных моў і іх гаворак. Дарэчы, падобныя формы інфінітыва на *-гти, -кти / -гть, -ктъ* выяўлены і ў гаворках руска-беларускага памежжа: *пекти і пекть, берегти і берегть* [7, с. 115–116].

Вельмі рана, як мяркуюць некаторыя даследчыкі, яшчэ ў дыялектах агульнаславянскай мовы пачынае адбывацца скарачэнне канцавога *-ти* ў формах інфінітыва [5, с. 313]. Працэс рэдукцыі канцавога галоснага ў інфінітыве найперш ахапіў тыя формы, асновы якіх заканчваліся на галосны гук. У далейшым вынікі рэдукцыі галоснага *-и* сталі адлюстроўвацца і ў формах інфінітыва з асновай на зычны гук. Аднак назіранні сведчаць, што ў розных усходнеславянскіх мовах дадзены працэс адбываўся непаслядоўна. Асабліва прыкметна вынікі гэтай з'явы заўважаюцца ў сучаснай рускай мове, дзе пераважная большасць інфінітываў (як з асновай на галосны, так і з асновай на зычны гук) мае фіналь *-ть*: *ходитъ, водить, петь, видитъ, жить, класть, сестъ*. І толькі асобныя

формы з націскным суфіксам тыпу *нести, везти, вести, мести, идти* маюць фіналь *-ти*. У беларускай літаратурнай мове інфінітывы з асновай на галосны паслядоўна афармляюцца з суфіксам *-ць*, формы з асновай на зычны маюць у структуры суфіксы *-ці* або *-чы* (*слухаць, чытаць, насіць, несці, плесці, стрыгчы, пекчы*). Ва ўкраінскай мове, як было ўжо адзначана вышэй, інфінітыў мае суфікс *-ти* незалежна ад характару асновы. Але і на сучасным этапе развіцця ўсходнеславянскіх моў працэс рэдукцыі канцавога галоснага *-і* ў форме інфінітыва не з'яўляецца канчаткова завершаным. У рускіх і беларускіх гаворках шырока сустракаем ўжыванне форм інфінітыва на *-ці* нават у тых выпадках, калі аснова заканчваецца на галосны.

Такім чынам, наяўнасць агульных рысаў у семантыцы і структурнай арганізацыі інфінітыва ва ўсходнеславянскіх мовах тлумачыцца паходжаннем дадзенай формы. Пэўныя адметнасці ў функцыянаванні інфінітыва і яго афармленні абумоўлены дывергентнымі з'явамі, якія мелі месца ў развіцці граматычнага ладу беларускай, рускай і ўкраінскай моў.

ЛІТАРАТУРА

1. Виноградов, В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков. — М., 1982.
2. Золотова, Г.А. О синтаксической природе современного русского инфинитива // Филологические науки. — 1979. — № 5. — С. 43–51.
3. Вандриес, Ж. Язык: лингвистическое введение в историю; под ред. Р.О. Шор. — М., 1937.
4. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Пособие для самообразования и школы. — М., 1938.
5. Булыка, А.М., Жураўскі, А.І., Крамко, І.І. Гістарычная марфалогія беларускай мовы. — Мінск, 1979.
6. Блінава, Э., Мяцельская Е. Беларуская дыялекталогія. — Мінск, 1980.
7. Манаенкова, А.Ф. Русская диалектология. — Минск, 1992.